

ВИКОРИСТАННЯ НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ КОМУНІКАЦІЇ У ПРОЦЕСІ ПРОПЕДЕВТИЧНОГО НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ

Оксана Павленко

Національний авіаційний університет

Розглянуто і висвітлено основні проблеми використання іноземними студентами невербальних засобів комунікації. Проаналізовано наукові дослідження невербальних засобів з психології, психолінгвістики, етнолінгвістики, мовознавства, семіотики, методики викладання української мови як іноземної.

Ключові слова: комунікація, мова, культура, невербальні засоби комунікації.

В останнє десятиріччя перед вищою школою України постали нові проблеми. Так, закон України „Про вищу освіту” передбачає сприяння держави у міжнародному співробітництві, стратегічним завданням якого є вихід на ринок світових освітніх послуг. З огляду на це проблема якісної підготовки спеціалістів-іноземців набуває особливого значення.

Першим етапом навчання іноземних громадян є підготовчий факультет, де вони здобувають знання, необхідні для подальшого успішного навчання у вищому навчальному закладі. Це вимагає від колективу викладачів підготовчих факультетів зосередження зусиль передусім на проблемі мовної підготовки іноземних студентів.

Однією з актуальних проблем викладання української мови як іноземної сьогодні є необхідність глибше вивчати світ її носія. Без розуміння соціально-економічних систем, знань соціальної і політичної культури, вивчення історичних та культурних традицій, які сформували спосіб мислення людей, неможливо вивчати мову як засіб спілкування. Як зазначає С.Г. Тер-Мінасова, „в основі будь-якої комунікації, тобто в основі мовленнєвого спілкування, лежить „обопільний код”, обопільне знання реалій, знання предмета комунікації між учасниками спілкування...” [8: 18].

На початковому етапі спілкування іноземних студентів з викладачем підготовчого факультету часто виникають ситуації, коли обраний педагогічний прийом не спрацьовує. Незнання поведінкових стереотипів, які закріплені в культурі українського етносу, нерозуміння відмінностей щодо психологічних реакціях, життєвих цінностей, мотивації, взаємних очікувань призводить до ускладнень процесу комунікації, дестабілізує емоційний контакт студента з викладачем.

Іноземці, які щойно розпочали навчання на підготовчому факультеті, продовжують оформлювати свою мовленнєву і немовленнєву поведінку засобами рідної мови, що провокує перешкоди в каналах зв'язку, призводить до порушення психолінгвістичного контакту, інколи навіть спричиняє виникнення стану „культурного шоку” в комунікантів. Навчити іноземних студентів спілкуватись українською мовою, створювати, а не лише розуміти іноземне мовлення – це важке завдання. Крім того, спілку-

вання – це не лише вербальний процес. Ефективність вивчення іноземного мовлення залежить від багатьох чинників: умов та культури спілкування, знань невербальних засобів спілкування, наявності глибоких фонових знань і т. ін.

Інтерес до проблеми взаємозв'язку “мова – культура” не є новим у мовознавстві. Глибина уявлення про мовну концептуалізацію світу, специфічну для кожної окремої мови, сягає ідей В. фон Гумбольдта, який розробив доктрину внутрішньої форми мови як вираження індивідуального світоспоглядання народу. На його думку, мова є діяльністю людини і тісно пов'язана з національною самосвідомістю, а тому в мові наявний сплав власне мовного характеру з тим, що мова перейняла від характеру нації [2: 373]. Пізніше ці ідеї отримали нове втілення у рамках відомої гіпотези Сепіра-Уорфа, згідно з якою „мова є символічною настановою до розуміння культури” [10: 162]. Мова зумовлює характер мислення, й у процесі оволодіння мовою носій мови починає бачити світ під тим кутом зору, який “підказує” його рідна мова, і таким чином він живиться з концептуалізацією світу, характерною для відповідної культури [9: 7].

Серед пріоритетних досліджень проблем комунікації в рамках антропоцентричної парадигми сучасного мовознавства окреме місце належить вивченню специфіки мовного і мовленнєвого втілення комунікативної поведінки людини. Останнє неможливе без усебічного аналізу невербальної поведінки, що є невід'ємною частиною процесу спілкування. Невербальні елементи, з одного боку, є біологічно детермінованою системою, а з іншого, – стереотипними діями, що унормовані правилами суспільної поведінки. Соціальні норми поведінки у своїй сукупності є складниками цілої системи регулятивних елементів культури. Це ідеали, моральні цінності та орієнтири, звичаї, традиції тощо, яким притаманна етнічна специфіка. Соціальні норми поведінки є необхідною умовою існування суспільства, оскільки регулюють суспільну взаємодію членів певної лінгвокультурної групи в усіх видах їхньої практичної діяльності [7: 18–19].

Своєрідність практичної діяльності певної нації зумовлює національну своєрідність її культури загалом і культури спілкування зокрема, яка регулюється соціальними нормами. Це позначається на національній специфіці мовленнєвих і немовленнєвих елементів, за допомогою яких здійснюється процес спілкування. З цього погляду невербальні елементи є культурно-історичним утворенням, символічними знаками, які здатні змінюватися в просторі, часі та соціокультурних умовах, а отже, становлять такі ж специфічні семіотичні системи, як і вербальна мова у кожному національному вияві. Сьогодні в умовах посиленої зацікавленості проблемами міжнаціональної комунікації набувають актуальності дослідження особливостей мовної інтерпретації невербальної поведінки, що суттєво сприяє адекватному визначенню ролі й місця невербальних елементів у комунікативному процесі.

Окремі питання лінгвістичного аспекту вивчення невербальних засобів спілкування різною мірою висвітлювались у працях українських і зарубіжних науковців. Піддавалися аналізу деякі проблеми співвідношення вербальних і невербальних знаків (Г. Крейдлін, А. Шмельов, В. Шаховський, Г. Молхова, А. Ефтімова, О. Янова), специфіка відображення невербальних елементів вербальними засобами (Є. Верещагін, В. Костомаров, Є. Красильникова), особливості семантичної структури вербальних номінацій невербальних елементів (Л. Ройзензон, І. Абрамець, А. Філіпов, К. Нічева, Ж. Оміралієва). Поряд з тим загальна спрямованість сучасної мовознавчої науки на вивчення взаємозв'язку різнотипних компонентів комунікативної діяльності, роз-

криття глибинних механізмів людського спілкування висуває на перший план потребу дослідження мовної інтерпретації конкретних невербальних виявів як сутнісних знаків комунікативного процесу, що є міжособистісною взаємодією членів певної лінгвокультурної спільноти.

Протягом останніх десятиріч мовознавство позначене пошуками комплексних методів і прийомів дослідження мови і мовлення як складного феномена життєдіяльності людини. Антропоцентрична спрямованість сучасного лінгвістичного пізнання зумовлює акцентування уваги на проблемах спілкування, зокрема, на дослідженні всіх компонентів комунікативної діяльності індивіда в їхньому взаємозв'язку, що стало причиною посилення інтересу лінгвістів до позамовленневих чинників, які забезпечують цілісність комунікативного процесу.

Інтерес до невербальних засобів спілкування виник у лінгвістів порівняно пізно – разом з появою таких суміжних дисциплін, як психолінгвістика та соціолінгвістика, хоча про особливо важливу роль невербальної поведінки говорили ще в античні часи у зв'язку з навчанням ораторського мистецтва (Квінтіліан, Цицерон, Аристотель). На сучасному етапі розвитку науки невербальні засоби спілкування стали об'єктом психологічних і психотерапевтичних досліджень (Л. Сухаребський, В. Райнов, А. Піз, Т. Стоїцова), а також досліджень з антропології і культурології (Дж. Фаст, Е. Холл), біології та інших наук, які активно взаємодіють між собою.

Про потребу дослідження невербальних засобів комунікації як частини мовленнєвого процесу в межах мовознавства вперше наголошувалося у Тезах Празької лінгвістичної школи (1929) [6: 17–41]. Інтерес до невербальних засобів комунікації активізується серед мовознавців у 50-ті роки ХХ ст., коли при визначенні об'єкта психолінгвістики, що постала тоді як окрема лінгвістична дисципліна, враховували як мовленнєві, так і позамовленнєві канали, якими передається повідомлення.

Мовознавча проблематика невербальних засобів спілкування набуває характеру вчення з чіткою структурою у працях американських лінгвістів А. Хілл та Дж. Трейгер першими розглядають невербальні засоби комунікації у зв'язку з власне мовознавчою проблематикою, виділяючи їх у колі семіотики та пропонуючи термін паралінгвістика на позначення мовознавчого напрямку, що вивчає позамовні (паралінгвістичні) явища в комунікації [3: 11]. 1958 року Дж. Трейгер чітко визначає межі нового наукового напрямку у своїй роботі „Paralanguage: a first approximation”. Він проголошує і розвиває ідею, що мовне спілкування супроводжується іншими комунікативними системами: руховою системою – кінесикою та екстралінгвістичними шумами – вокалізаціями, а сама мовленнєва комунікація входить до складнішого комплексу – суспільно-культурної моделі поведінки, де мовлення є тільки одним зі складників. Після Дж. Трейгера позамовні феномени привертають увагу все більшої кількості науковців. Лінгвісти разом із семіотиками та фахівцями з рухової комунікації починають фіксувати, крім вербальних реакцій, інші прояви людської “активності”.

Розуміння паралінгвістики, запропоноване Дж. Трейгером, однак, не єдине. Існують різні тлумачення терміна, які можна об'єднати у дві групи. При вузькому підході, дотримуючись думки Дж. Трейгера, під паралінгвістичними розуміють тільки звукові явища, що супроводжують звукові вияви. Тоді за аналогією виділяють паракінетичні явища. Такий підхід характерний для всієї західної науки (Р. Бідвістел, Т. Бернс, Ч. Фрейд та ін.). Інші дослідники зараховують до паралінгвістики всі явища, які супро-

воджують мову як засобу усного спілкування, включаючи звукові і так звані паракінетичні (у першому розумінні), а також деякі інші явища з комунікативною функцією. Такого широкого розуміння терміна дотримувалися представники радянської школи (Т.М. Ніколаєва, Б.А. Успенський, Г.В. Колшанський).

У зв'язку з цим актуальним залишається питання, яка саме з наукових дисциплін має вивчати невербальні явища процесу спілкування. Труднощі у розв'язанні цього питання, як справедливо зауважують російські мовознавці Т.М. Ніколаєва й Б.А. Успенський, зумовлені тим, що „комплекс цих явищ пов'язаний і з мовознавством, і з соціальною антропологією, і з естетикою, і з фізіологією, і з викладанням. Це вже характерне для науки ХХ ст. явище – коли на межі великої кількості наук з'являється новий напрям” [5: 119].

Спробу відповісти на це питання зробили російські науковці, серед яких сьогодні науку, предметом якої є невербальна комунікація, позначають терміном “невербальна семіотика”, запропонованим Г. Крейдліним. У межах цієї дисципліни досліджують невербальні аспекти людської поведінки у ситуації комунікативної взаємодії та проблеми співвідношення невербальних мовних кодів з природною мовою. Тут застосовують “інтегральний опис основних підсистем невербальної семіотики у межах єдиної наукової ідеології та спільних концептуальних і методологічних настанов, у їхньому співвідношенні одна з одною та з природною мовою” [4; 7]. У такому розумінні невербальна семіотика постає комплексною наукою, що охоплює різні наукові дисципліни, як от: паралінгвістика (наука про додаткові до мовлення звукові коди), кінесика (наука про жести та інші знакові рухи тіла – міміку, пози тощо), гаптика (наука про тактильну поведінку), окулесика (наука про мову очей та візуальну поведінку), гастика (наука про знакові та комунікативні функції їжі та напоїв), проксеміка (наука про комунікативний простір) та ін. Однак, попри комплексний і системний підхід до вирішення проблем у лінгвосеміотичному аспекті, підсистеми, що входять до складу невербальної семіотики, досліджено різною мірою.

Загалом у сучасній науці невербальні засоби комунікації розглядають з декількох точок зору: 1) у контексті осмислення загальних програм і способів людської поведінки (К. Пайк, Дж. Холл, П. Екман, А. Фрізен); 2) у співвідношенні з мовними знаками (Т. Ніколаєва, К. Шерер, Ю. Цив'ян, І. Шаронов); 3) у контексті власне лінгвістичних, соціолінгвістичних, психолінгвістичних, аналітичних розробок, спрямованих на розпізнавання за невербальними і вербальними знаками психологічних та емоційних станів, національної специфіки мовленнєвої і немовленнєвої поведінки, способів відображення невербальної поведінки в художній літературі (А. Вежицька, Р. Потапова, П. Екман, А. Філіпов, Л. Шелгунова, З. Чанишева, О. Добрунова, О. Янова, Л. Попович, С. Павлова та ін.). Останні для розв'язання проблем національної специфіки невербальної поведінки широко використовують результати спостережень культурологів, етнологів, антропологів. У зв'язку з цим виникла окрема дисципліна – етнопсихолінгвістика (Ю. Сорокін, Є. Тарасов, Л. Куліш), що спрямовує свою увагу на численні зіставлення моделей поведінки багатьох народів, аби поглибити уявлення про особливості культури спілкування у мовленнєвих і немовленнєвих проявах різних етнічних спільнот. Дослідники використовують поняття і методики семіотики, особливо при спробах створити словники і загальні каталоги жестів і міміки (А. Акішина, С. Григор'єва), однак переважно обмежують поле вивчення засобами мовленнєвого етикету.

Через вирішення проблем співвідношення невербального з вербальним (Г. Колшанський, І. Горелов, Г. Крейдлін) доведено знаковий характер невербальних засобів комунікації та визначено їхні основні функції в комунікативному акті: комунікативна, регулятивна, репрезентативна, дейктична, риторична та ін. Вони можуть дублювати актуальну мовленнєву інформацію, замішати мовленнєвий вираз, підкреслювати або підсилювати деякі компоненти мовлення, доповнювати мовлення у смислово-м плані або суперечити мовленнєвому виразу. При цьому функції і значення невербальних засобів спілкування, які беруть участь у комунікативному процесі, уточнюються тільки в контексті, що вважається головним чинником і найважливішою умовою для розуміння конкретної невербальної одиниці [1: 36].

З огляду на національно-культурну специфіку невербальних засобів комунікації і прийняті в певному лінгвокультурному соціумі норми культури спілкування та етикету необхідно враховувати культурологічні особливості використання невербальних елементів у комунікативному процесі. Проблема міжкультурної відповідності невербальних засобів комунікації тісно пов'язана з проблемами сприйняття та тлумачення невербального тексту однієї культури носіями іншої, що зумовлює актуальність дослідження питань, пов'язаних з невербальними засобами комунікації у вивченні іноземних мов, зокрема української як іноземної. Включення самих невербальних одиниць та їхніх мовних номінацій у програми вивчення іноземних мов є необхідною умовою для кращого осягнення специфічних особливостей комунікації певного етносу (Т. Ніколаєва, П. Ілієва-Балтова, А. Предоева, К. Іванова). Як зазначає Г. Крейдлін, адекватне володіння невербальною мовою включає „не лише вміння користуватися її жестами як елементами невербального семіотичного коду, але й знання всіх номінацій кожного жесту, а добре володіння вербальною мовою як однією зі складових передбачає не лише вміння користуватися мовними номінаціями як елементами вербального семіотичного коду, але й здатність розпізнавати за номінаціями приховані за ними жести” [4: 30–31].

Важливість врахування невербальних засобів комунікації висвітлені в роботах науковців з теорії та методики навчання іноземної мови (І. Бім, В. Вагнер, В. Костомаров, В. Молчановський, Є. Пассов, А. Щукін, С. Хавроніна та ін.). Сучасна наука з її акцентуванням уваги на проблемах людського спілкування має достатньо широкий спектр уявлень про позамовні чинники, що входять до нього. Невербальні дії, на думку дослідників, займають чільне місце в процесі комунікації і мають значний вплив на партнера. Це необхідно враховувати при вивченні української мови як іноземної, оскільки не може бути повноцінного спілкування без урахування усіх чинників, з яких воно складається.

Знайомство студентів з невербальними засобами комунікації відбувається в умовах підготовчого факультету. В процесі навчання української мови як іноземної необхідно враховувати безперервний зв'язок вербальних та невербальних компонентів в спілкуванні, а також культурологічні особливості використання та розуміння невербальних засобів іноземними студентами, оскільки в різних мовах існують універсальні та специфічні невербальні знаки, зумовлені національними та культурологічними особливостями тієї чи іншої країни та народу.

Аналіз процесу навчання іноземних студентів на підготовчих факультетах свідчить про те, що проблема засвоєння невербальних засобів комунікації недостатньо

враховується під час вивчення української як іноземної. Як зазначають самі іноземні студенти, їм важко розуміти мову викладачів на лекціях, вони не можуть чітко висловлювати основні думки, зокрема підтвердження, заперечення, сумнів, схвалення, здивування тощо, часто не розуміють невербальних засобів комунікації або не вміють вдало ними користуватися, не можуть висловлюватися експромтом і т. ін. Невербальні засоби спілкування мають свою національно-культурну специфіку, незнання якої призводить до невдач у міжкультурній комунікації. Цілком очевидно, що значущою в методиці викладання української мови як іноземної є проблема, пов'язана з вивченням іноземними студентами мовленнєвої і концептуальної картини світу українців, пізнання через мову аксіології, емоційних та етичних уявлень українців. Розв'язання цієї проблеми дасть змогу наблизити іноземних студентів до розуміння українського народу, сприятиме підвищенню ефективності міжкультурної комунікації, формуватиме особливе ставлення до культури країни, мову якої вивчають.

З огляду на це виникає потреба змінити якість викладання української мови як іноземної, що дасть змогу підвищити адекватність розуміння найхарактерніших українських невербальних засобів комунікації іноземними студентами, сприятиме виробленню вмінь користуватися ними в реальній комунікації. Адже неадекватність сприймання невербальних засобів комунікації в мовленнєвій поведінці українців, невміння доцільно використовувати їх в реальному спілкуванні роблять комунікацію неповною. Відтак дуже важливо на основі наявних досліджень невербальних засобів комунікації з психології, психолінгвістики, етнолінгвістики, мовознавства, семіотики розробити методично значущу класифікацію невербальних засобів комунікації і системи її введення в процес викладання української мови як іноземної.

1. *Верещагин Е.М., Костомаров В. Г.* О своеобразии отражения мимики и жестов вербальными средствами (на материале русского языка) // Вопросы языкознания. – 1981. – № 1. – С. 36–47.
2. *Гумбольдт В.* Язык и философия культуры. – М., 1985.
3. *Колишанский Г.В.* Паралингвистика. – М., 1974.
4. *Крейдлин Г.Е.* Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М., 2002.
5. *Николаева Т.М., Успенский Б.А.* О новых работах по паралингвистике // Вопросы языкознания. – 1965. – № 6. – С. 116–122.
6. Пражский лингвистический кружок: Сб. статей / Под ред. Н.А. Кондрашовой. – М., 1967.
7. *Тарасов Е.Ф., Сорокин Ю. А.* Национально-культурная специфика речевого и неречевого поведения // Национально-культурная специфика речевого поведения / Под ред. А.А. Леонтьева. – М., 1977.
8. *Тер-Минасова С.Г.* Язык и межкультурная коммуникация: Учеб. пособие. – М., 2000.
9. *Шмелев А.Д.* Могут ли слова быть ключом к пониманию культуры? / Предисловие к: Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М., 2001.
10. *Sapir E.* Language. An Introduction to the Study of Speech. – A Harvest book. N.Y. 1949.

USAGE OF NON-VERBAL MEANS OF COMMUNICATION BY INTERNATIONAL STUDENTS IN THE PROCESS OF PROPEDEUTIC LEARNING

Oksana Pavlenko

National Aviation University

The article outlines the main problems of the usage of non-verbal means of communication by international students. Scientific researches of non-verbal means of communication in the field of psychology, psycholinguistics, ethno-linguistics, linguistics, semiotics, and methods of teaching Ukrainian as a foreign language are analyzed.

Key words: communication, language, culture, non-verbal means of communication.